

BAĞDAT PAKTI:
İNGİLTERE İLE AMERİKA'NIN
ORTADOĞU SAVUNMA POLİTİKALARI
1950-1959
BEHÇET KEMAL YEŞİLBURSA

VakıfBank Kültür Yayınları: 0032
Tarih: 007

**BAĞDAT PAKTI: İNGİLTERE İLE AMERİKA'NIN
ORTADOĞU SAVUNMA POLİTİKALARI, 1950-1959**
BEHÇET KEMAL YEŞİLBURSA

Özgün adı
*The Baghdad Pact: Anglo-American Defence Policies
in the Middle East, 1950-59*
Türkçesi
Nur Nirven

Genel Yayın Yönetmeni
A. Tarık Çelenk

Tasarım ve Yayın Kimliği
Bülent Erkmen

Tasarım Uygulama ve
Yayın Standartları
Bariş Akkurt, BEK

Kapak Görseli
Fatih Mutlu

Yayın Danışmanı
Dr. Hasan Aksakal

Kitap Editörü
Hikmet Akyüz

Sayfa Uygulama
Faruk Özcan

Son Okuma
Defne Asal

Tasarım Danışmanlığı
BEK

VakıfBank Kültür Yayınları
Büyükdere Caddesi
No: 97 – Kat 4
Şişli 34394 İstanbul
Telefon: 0 212 354 5730
www.vbky.com.tr – info@vbky.com.tr
Sertifika No: 40141

© Vakıf Pazarlama San. ve Tic. A.Ş., 2019
© Behçet Kemal Yeşilbursa, 2005

ISBN 978-605-7947-26-0

*Kitabın Türkçe yayın hakları VakıfBank Kültür
Yayınları'na aittir. Tanıtım amacıyla, kaynak göstermek
şartıyla yapılacak sınırlı alıntılar dışında, yayıncının
yazılı izni olmaksızın hiçbir elektronik veya mekanik
araçla çoğaltılamaz. Eser sahiplerinin manevi ve mali
hakları saklıdır.*

*Authorised translation from the English language edition
published by Routledge, a member of the Taylor & Francis
Group.*

Baskı
Ofset Yapımevi
Şair Sokak No: 4, Çağlayan Mahallesi, 34410
Kağıthane, İstanbul
Telefon: 0 212 295 86 01
Sertifika No: 12326

1. Baskı: Mayıs 2019

BAĞDAT PAKTI:
İNGİLTERE İLE
AMERİKA'NIN
ORTADOĞU SAVUNMA
POLİTİKALARI
1950-1959

BEHÇET KEMAL YEŞİLBURSA

TÜRKÇESİ
NUR NİRVEN

BEHÇET KEMAL YEŞİLBURSA

11 Eylül 1962'de Bursa'da doğdu. İlk ve orta öğrenimini Bursa'da tamamladı. 1986 yılında Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Tarih Öğretmenliği bölümünden mezun oldu. 1987 yılında Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih bölümüne araştırma görevlisi olarak atandı. 1989 yılında Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsünde yüksek lisansını tamamladı. 1990-1996 yılları arasında İngiltere'de Manchester Üniversitesi Ortadoğu Çalışmaları bölümünde doktora yaptı. 1996 yılında Gazi Üniversitesi Kastamonu Eğitim Fakültesine yardımcı doçent olarak atandı. 2001 yılında doçent unvanını aldı. 2007 yılında ise profesör unvanını aldı. 2003-2014 yılları arasında Abant İzzet Baysal Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesinde görev yaptı. 2014 yılında Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarihi bölümüne atandı. Adı geçen üniversitelerde birçok idari ve akademik görevde bulundu. 2005 yılında Frank Cass ve 2013 yılında Routledge yayınevleri tarafından yayımlanan *The Baghdad Pact: Anglo-American Defence Policies in the Middle East, 1955-1959* başlıklı kitabının yanı sıra çok sayıda ulusal ve uluslararası yayını ile radyo ve televizyon konuşmaları bulunmaktadır. Ayrıca "CENTO: The Forgotten Alliance" başlıklı yeni kitabı yakın bir zamanda Routledge Yayınları'ndan çıkacaktır. Evli ve iki çocuk babasıdır.

NUR NİRVEN

İstanbul Üniversitesi'nde lisans, Yıldız Teknik Üniversitesi'nde yüksek lisans eğitimi aldı. *Milliyet*, *Güneş*, *Akşam*, *Nokta* gibi çeşitli gazetelerde ve dergilerde muhabirlik ve editörlük yaptı. Çeviriye 1985'te AFA Yayınları'nda başladı. Türk Tarih Kurumu, Telos, Güncel, Say, İş Bankası Kültür Yayınları, Chiviyazıları, Sakarya Üniversitesi Kültür Yayınları, Pinhan Yayıncılık gibi çeşitli yayınevlerine kitap çevirileri yaptı. Çevirmenler Meslek Birliği üyesidir.

Amanda için

İÇİNDEKİLER

Kısaltmalar 008	Nuri Said'in alternatif savunma projesi arayışı Türkiye'nin Irak'ı Türk-Pakistan Antlaşmasına Katma Çabaları 092
Teşekkürler 011	
Hasan Köni: Sunuş 012	3 Bağdat Paktının Oluşumu (1954-1955) Bağdat görüşmeleri ve Ortadoğu savunması konusunda Türkiye ile Irak'ın görüş birliği Türkiye-Irak Antlaşmasının imzalanması: Bağdat Paketi (24 Şubat 1955) Türkiye-Irak Antlaşmasının uluslararası yankıları 131
Türkçe Baskıya Önsöz 014	
Önsöz 030	
Giriş 032	
1	
Kuzey Kuşağı Savunma Projesi (1953-1954) <i>Kuzey Kuşağı Savunma Projesinin</i> <i>Ortaya Çıkışı</i> <i>Türkiye-Pakistan Antlaşması</i> (2 Nisan 1954) 044	4 Bağdat Paktının Genişletilmesi (1955-1956) <i>Britanya'nın katılması ve İngiltere-Irak</i> <i>Özel Antlaşmasının imzalanması</i> (5 Nisan 1955) <i>Pakistan'ın katılması</i> (23 Eylül 1955) <i>İran'ın katılması</i> (3 Kasım 1955) 169
2	
Kuzey Kuşağı Savunma Projesinin Genişletilmesi (1954-1955) <i>Türkiye-Pakistan Antlaşmasına</i> <i>Irak'ın tepkisi</i>	

5	
Bağdat Paktının Geliştirilmesi	
(1955-1956)	
Daha çok Arap devletini Pakta katma çabaları ve Alfa projesi	
Paktın Bakanlar Konseyinin	
Bağdat toplantısı	
(21-22 Kasım 1955)	
Ürdün'ü Pakta katma çabaları ve	
Templer'in misyonu	
Templer'in misyonunun ve	
Alfa Projesinin başarısızlıkları ve	
General Glubb'in görevden alınması	
Paktın Bakanlar Konseyinin	
Tahran toplantısı	
(16-19 Nisan 1956)	
202	

6	
Bağdat Paktının Gerilemesi	
(1956-1958)	
Süveyş Krizinin Pakta etkileri	
Paktın Müslüman üyelerinin	
Tahran toplantısı	
(7-8 Kasım 1956)	
Paktın Müslüman üyelerinin	
Bağdat toplantısı	
(17-23 Kasım 1956)	
Amerika Birleşik Devletleri'nin	
Pakta katılma sorunu	
Paktın Müslüman üyelerinin	
Ankara toplantısı	
(19-20 Ocak 1957)	
Paktın Bakanlar Konseyinin	
Karaçi toplantısı	

(3-6 Haziran 1957)	
Paktın Bakanlar Konseyinin	
Ankara toplantısı	
(27-30 Ocak 1958)	
262	
7	
Bağdat Paktının Yıkılışı	
(1958-1959)	
Irak'ta askeri darbe ve Paktın Bakanlar	
Konseyinin Londra toplantısı	
(27-28 Temmuz 1958)	
Bakanlar Konseyinin son toplantısı	
(26-28 Ocak 1959) ve	
Irak'ın Pakttan çekilmesi	
(24 Mart 1959)	
311	

Sonuç	
334	
Ekler	
342	
Bibliyografya	
352	
Dizin	
360	

KISALTMALAR

ABD	Amerika Birleşik Devletleri
AIR	Birleşik Krallık Havacılık Bakanlığı
AIOC	İngiliz-İran Petrol Şirketi
ALCSP	Arap Devletleri Ligi Ortak Savunma Antlaşması
ARAMCO	Arap-Amerikan Petrol Şirketi
BAC	Birleşik Arap Cumhuriyeti
BJSM	İngiliz Ortak Operasyonlar Temsilciliği
BK	Birleşik Krallık
BM	Birleşmiş Milletler
BMEO	İngiltere Ortadoğu Dairesi
BP	Bağdat Paktı
CAB	İngiltere Bakanlar Kurulu Genel Sekreterliği
CENTO	Merkezi Antlaşma Teşkilatı
CIA	Merkezi İstihbarat Teşkilatı
CIGS	Kraliyet Genelkurmay Başkanları
CO	Koloniler Dairesi
COS	İngiltere Genelkurmay Başkanları
CRO	İngiliz Milletler Topluluğu İlişkiler Dairesi
DEFE	Savunma Bakanlığı
ESS	Mısır-Suriye-Suudi Arabistan
FO	İngiltere Dışişleri Bakanlığı
FRUS	ABD Dış İlişkiler
T	Hazine
HGM	Majestelerinin Hükümeti
IPC	Irak Petrol Şirketi
JCS	ABD Genelkurmay Başkanları
MEC	Ortadoğu Komutanlığı
MEDO	Ortadoğu Savunma Örgütü

MY	Mali Yıl
NA	Ulusal Arşiv, Washington
NATO	Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü
NEA	Yakındoğu, Güney Asya ve Afrika İşleri Bürosu, Dışişleri Bakanlığı
NIE	Ulusal İstihbarat Raporları
NSC	Ulusal Güvenlik Konseyi
PREM	İngiltere Başbakanlığı
PRO	İngiliz Devlet Arşivi
RAF	Kraliyet Hava Kuvvetleri
RCC	Mısır Devrimci Komuta Konseyi
RG	Kayıt Grubu
SACEUR	Avrupa Müttefik Kuvvetleri Yüksek Komutanlığı
SACME	Ortadoğu Müttefik Kuvvetleri Yüksek Komutanlığı
SSCB	Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
SHAPE	Avrupa Müttefik Kuvvetleri Yüksek Karargâhı
TL	Türk Lirası
WO	Savaş Bakanlığı
YD	Yakındoğu

TEŞEKKÜRLER

Manchester Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Bölümünden Dr. F. A. K. Yasamee'ye cömert yardımı, teşviki ve kılavuzluğu için şahsen çok müteşekkirim. Ona duyduğum şükran ifade edilemez; paha biçilmez gözetimi olmasaydı bu kitap asla bitmezdi.

Bu kitabı hazırlama sürecinde çeşitli yollarla bana yardım eden birçok meslektaşına ve arkadaşına teşekkür etmek istiyorum. Onların arasında Dr. Gökhan Çetinsaya ve Dr. Yücel Güçlü'yü özellikle belirtmek istiyorum.

Londra Kew'de İngiliz Devlet Arşivi, Washington DC'de Ulusal Arşiv, Kansas Abilene'de Eisenhower Kitaplığı, New Jersey Princeton'da Princeton Üniversitesi Kitaplığı, Manchester John Rylands Üniversitesi Kitaplığı, İngiliz Kitaplığı, Londra'da Doğu ve Afrika Araştırmaları Okulu Kitaplığı çalışanlarına da içten teşekkürlerimi ifade etmek isterim. Bu kitabın basımının her aşamasına katılan herkese teşekkür borçluyum: John Gooch, Brian Holden Reid, Andrew Humphrys, Mark Anstee, Annie Jackson, Emma Hunt, Samantha Bayton ve John Gaunt.

Son ama çok önemli, eşim Ayşegül Amanda'ya teşekkür etmek istiyorum. Ona minnetim kelimelerle ifade edilemez; onun hiç bitmeyen desteği ve teşviki olmasaydı bu kitap asla hayata geçmezdi. Taslak halindeki elyazmalarımı okudu, bu çalışmanın kalitesini artıran ve beni hata yapmaktan kurtaran mantıklı önerilerde bulundu.

Behçet Kemal Yeşilbursa
Abant İzzet Baysal Üniversitesi
Bolu, Türkiye

SUNUŞ

PROF. DR. HASAN KÖNİ

Behçet Kemal'i ilk defa Londra'da gördüm. Sonraları benim başkanlığını yaptığım Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsünde yüksek lisansını tamamladığını öğrendim. İngiltere'deki kısa süreli araştırma ziyaretimde gene aynı enstitüden Neşe Özden ve sonraları rektörlük yapacak Gökhan da vardı. Bu ümit veren gençlerle kısa süreli bir arkadaşlığımız oldu. Birlikte Cambridge Üniversitesinin deresinde gondol gezintileri yaptık. Çocukların hepsi Ankara Üniversitesindendi. Yeşilbursa ile hepsi tezlerini tamamlayarak Türkiye'ye döndüler ve profesör oldular. Yeşilbursa ile Bursa Uludağ Üniversitesinde yeniden karşılaştık. O artık saçları hafif kırışmış, çoluk çocuğa karışmış bir öğretim üyesiydi.

Behçet Kemal Yeşilbursa, 2005 ve 2013 yıllarında Frank Cass ve Routledge yayınevleri tarafından yayımlanan kitabıyla Türkiye'nin Ortadoğu'da tekrar yer alması ile ilgili detaylı bir eser vermiş bulunuyor. Bizim dışişlerinin dış politika dokümanlarını henüz kategorize edip açamadığını düşünürsek, Ortadoğu'ya günümüzde de şekil veren bir ülkenin, İngiltere'nin, çok titizlikle hazırlanmış ve araştırmacılara sunulmuş arşivlerinde aylarca göz nuru dökerek bu kıymetli eseri kazandıran Yeşilbursa'yı alkışlamak gerekiyor.

İngiltere'nin, özellikle 1948 yılında İsrail'in kurulmasıyla Ortadoğu'da artan milliyetçilik nedeniyle tutunamaması, Batılıların yeni müttefikleri Türkiye'yi ileri sürmelerine yol açmıştı. Batılılar ilk olarak kurulan Türkiye-İrak Paktının ve bu Pakta sunulan nimetlerin diğer Arap ülkelerini bu savunma Paktına çekebileceğini sandılar. Araplar laik Türkiye'yi asla içlerine sindiremedikleri gibi, bağlantısızlık ve milliyetçilik hareketlerinin geliştiği bir dönemde Hindistan gibi ülkeler de Pakt karşısında şüpheli bir tutum aldılar. Aslında, Batılıların bu girişimi Sovyetleri çevreleme politikasının bir parçasıydı. Yeşilbursa bu durumu arşiv belgeleriyle açıkça ortaya koyuyor.

Arap devletleri arasındaki çekişmeler bu eserde açıkça belirtilmiş

bulunuyor. Çoğu Arap ülkesinin amacı, günümüzde olduğu gibi siyasi ve askeri yardım almak olduğu için, bu ülkeler güçlü Amerika'nın Pakta üyeliğini desteklemişlerdi. Pakistan ise Pakta katılımı Hindistan ve Afganistan'la olan rekabetinde bir güvence olarak görüyordu. Batıların bu Paktın kurulmasında önemli çıkarlarından biri Ortadoğu petrollerini denetim altına almaktı. Henüz İsrail lobisi Amerikan derin devletinde bugünkü kadar önemli bir rol oynamıyordu.

Yazar Amerika'nın Paktın dışında kalmaya çaba sarf etmesinin nedenlerini belgelerle açıklıyor Amerika, Arap ülkeleri arasındaki uyuşmazlıklar, İsrail-Arap anlaşmazlığı sorunu, İran-İngiliz ilişkileri gibi sorunlar çözülmeden bu Paktın yürümeyeceği kanısındaydı. 1956 Süveyş Buhranı ile birlikte ABD'nin Pakta katılımı için baskılar arttı. Amerika, Süveyş'i işgal eden İngiltere ve Fransa'yı mali baskılarla korkutup, geri dönmelerini sağlamıştı. 1956'dan sonra Ortadoğu'da durumlar kızışmaya başlayınca Amerika 1957 Martında Eisenhower Doktrini'ni kabul etti. Artık, Sovyetler Birliği Ortadoğu'ya girmeye başlamıştı. Daha sonraları Türkiye'ye de yansıtacak olan Ortadoğu'da askeri darbeler dönemi başlamıştı. Amerika'nın Paktın geri kalan üç üyesiyle ikili anlaşmalar imzaladığı görülüyor. Yazar eserinde Amerika'nın gerçek amaçlarını da ortaya koyuyor.

Ortadoğu ülkeleri arasında, komünizme karşı gerçek savunmanın, bu ülkelerin sosyal ve ekonomik ilişkilerini geliştirmek olduğu anlaşılıyor. Ancak Amerika'nın kurduğu ekonomi komitesine ne Batılı ülkelerin ne de Arapların katıldığı, eserde hünerle anlatılmış bulunuyor.

Bağdat Paktı, Sovyetlerin Ortadoğu'da yayılmasını önleyemediği gibi Pakttaki ülkelerin iç siyasal istikrarını da sağlayamadı. 1959 yılında Irak Pakttan çekildi. Geri kalan üç ülke; Türkiye, İran ve Pakistan CENTO'yu kurdu. Türkiye güvenliği için NATO'ya, Pakistan ise SEATO'ya bel bağlayarak üyeliklerini sürdürdüler.

Yazar, bu detaylı çalışmasıyla, Batılı ülkelerin kendi çıkarlarını düşünerek yarattıkları örgütlenmeler sonucu Ortadoğu'da ve Türkiye'de ne gibi zararlara yol açtıklarını belgelerle ortaya koymuş bulunuyor. Bugünkü gelişmelerin köklerini Yeşilbursa'nın eserinde detaylı olarak görmek mümkün.

Sevgi ve selamlar.

İstanbul/11.09.2018

TÜRKÇE BASKIYA ÖNSÖZ

Bu çalışma Manchester Üniversitesinde, Feroze A. K. Yasamee'nin danışmanlığında 1996 yılında tamamladığım doktora tezinin bir ürünüdür. Tez, 2005 yılında Routledge Yayınevi tarafından İngilizce olarak basıldı, ancak bugüne kadar Türkçe yayınlama fırsatım olmadı. Şimdi bana bu fırsatı sunan, başta Hasan Aksakal ve Selim Karlıtekin olmak üzere, Vakıfbank Kültür Yayınlarına, ayrıca bu zor ve çetin tercüme görevini üstlendiği için Nur Nirven'e çok teşekkür ediyorum.

Elinizdeki bu kitap belgelere dayalı gerçekler üzerinden (Türkçe) literatüre mütevazı bir katkı sunmayı amaçlamaktadır. Başta İngiliz ve Amerikan ulusal arşivlerinde yer alan belgeler olmak üzere asli kaynaklar üzerinde yapılan kapsamlı araştırmalara dayanmaktadır. Zira bu belgeler Bağdat Paktı'na ilişkin detaylı bir resim ortaya koymaktadır. Ancak bilimin ve araştırmanın sonu olmadığı düşüncesiyle ileride daha iyi çalışmaların başta değerli öğrencilerim (burada onlardan sadece biri olan ve Türkçe baskı için büyük emek sarf eden Miraçhan Yılmaz'ı sitayişle anmak isterim) olmak üzere genç akademisyenler tarafından yapılacağına hiç kuşku yok. Zira Bağdat Paktı ve ardılı CENTO hakkında bugüne kadar, özellikle de Türkiye'de geniş çaplı bir araştırma yapılmamıştır, dolayısıyla da Pakt ile ilgili tartışmalar, özellikle de Ortadoğu'nun bugün içinde bulunduğu şartlar göz önünde bulundurulduğunda, zaman zaman gündeme gelmekte ancak bilinenin ötesine geçememektedir. Konuya ilişkin az sayıdaki çalışma ya İngiltere ya da Amerika penceresinden olaylara bakmakta ve genellikle Paktın Sovyetler Birliği'nin Ortadoğu'ya yayılmasını önlemek için kurulmuş olduğunu ileri sürmektedir. Bu çalışma, benzer bir yaklaşım izlemekle beraber aynı zamanda bölge ülkelerinin politikalarını da incelemeyi amaçlamaktadır. Mesela ilgili ülkelerin Ortadoğu savunmasını (Bağdat Paktını) nasıl algıladıklarını, temel amaçlarının neler olduğunu, bu amaçlarını gerçekleştirmeye çalışırken ne tür problemlerle

karşılaştıklarını ve bu problemlerin çözümüne ilişkin ne tür projeler ileri sürdüklerini de sorgulamaktadır.

Ortadoğu ve Türkiye'nin (Anadolu'nun) geçmişten günümüze (tarihin her döneminde) dünya tarihinde önemli bir yer işgal ettikleri (yadsınamaz) gerçektir. Aynı şekilde, tarih boyunca dünya güç odaklarının da bu coğrafya üzerinde (önemli) bir rol oynadıkları da bilinen bir başka gerçektir. İşte bu gerçekliklerin Soğuk Savaş döneminde kesiştiği, vücut bulduğu yapı Bağdat Paktıdır. Pakt, İkinci Dünya Savaşından sonra ortaya çıkan Sovyet yayılcılığına karşı İngiltere ve Amerika'nın Ortadoğu'da oluşturmaya çalıştıkları savunma projelerinin (*Ortadoğu Komutanlığı, Ortadoğu Savunma Organizasyonu, Kuzey Kuşağı*) vücut bulmuş halidir. Konuyu biraz açacak olursak:

İkinci Dünya Savaşından sonra, İngiltere'nin Ortadoğu ülkeleriyle kurduğu ittifaklar ve üs anlaşmaları bu ülkelerde artan milliyetçi güçlerin tehdidi altına girmiştir. Dolayısıyla İngiltere, savaş sonrasında bölgedeki stratejik konumunu devam ettirmekte zorlanmıştır. 1948'de İsrail'in kurulması ile birlikte Arap ülkelerinde artan Batı karşıtlığı, Ortadoğu ülkeleri ve Batı arasında bir bütün olarak herhangi bir alternatif siyasi-askeri işbirliği formunun gelişmesini zorlaştırmıştır. 1950-1952 yılları arasında, Birleşik Devletler, Fransa ve Türkiye'nin desteği ile İngiltere tarafından başlatılan iki Ortadoğu savunma önerisi Ortadoğu ülkeleri tarafından kabul edilmeyip başarısız olmuştur. Ancak, Birleşik Devletler 1953'te Ortadoğu'daki savunma sorununa yeni bir yaklaşım önermiştir. 1954 Nisanında, Birleşik Devletler tarafından desteklenen "*Kuzey Kuşağı*" savunma projesi altında önemli bir pozisyonda bulunan Türkiye ve Pakistan, üye devletler arasında sınırlı savunma işbirliği sağlayan bir anlaşmaya katılmaya ikna edilmiştir.

4 Ağustos 1954'te başbakan olduktan kısa bir süre sonra Nuri Said, Irak'ın Türkiye-Pakistan Antlaşmasına girmesi yerine başka bir savunma anlaşması arayışına girdi. Nuri Said'e göre, Dulles'in kuzey kuşağı savunma fikri tam olarak ikna edici değildi, İngiltere buna karşı çıkmaktaydı ve kuzey kuşağı projesi Arap devletlerinin geniş katılımını sağlamıyordu. Irak, Arap dünyasından kopmak değil, ona öncülük etmek istiyordu. Bu sebeple, Nuri Said, Irak'ın Arap dünyası, kuzey komşuları ve Batılı güçler arasında bir bağlantı oluşturacağı farklı bir formül arayışına girdi.

Ancak Nuri Said, bir yandan İngiltere ile Irak arasındaki 1930 İttifak Antlaşmasının (ki bu antlaşma ile İngiltere Irak'ta iki hava üssünü elinde tutuyor, bazı ayrıcalıklara ve Irak'ın dış politikasında gözetim yetkisine sahip bulunuyordu) 1957'de sona ermesinden önce, ona son verip kamuoyunu memnun etmek, bir yandan da İngiliz Hükümetinin isteği üzere, İngiltere ile savunma alanındaki ayrıcalıklı işbirliğini bölgesel bir savunma Paktının şemsiyesi altına sokmak istiyordu. Bu sebeple Nuri Said, 20 Eylül 1954'te hem 1930 İngiltere-İrak Antlaşmasının yenilenmesini, hem de Ortadoğu savunması işini görüşmek üzere İngiltere'ye gitti. Orada varılan prensip mutabakatından sonra, Nuri Said, Irak'a dönüş yolu üzerinde, Türkiye'ye gelmiş ve Londra'da yaptığı temasların ışığı altında Başbakan Adnan Menderes ve Dışişleri Bakanı Fuat Köprülü ile görüşmelerde bulunmuştur. Görüşmeler sonunda 18 Ekim 1954'te yayımlanan ortak bildiriye, Türk-İrak dostluğunun her alanda aktif ve sıkı işbirliği haline dönüştürülmesinin, hem iki ülke hem de Ortadoğu için yararlı olacağı, barışın bir bütün olduğu, tehditlere karşı Birleşmiş Milletler prensipleri çerçevesinde Ortadoğu'da ortak güvenliğin kurulması amacıyla, dayanışma ve ortak bir cephenin, eşit şartlarla, bir an önce kurulması gerektiği ve Irak'a davet edilen Menderes'in bu daveti kabul ettiği açıklanmıştır.

Bu davet üzerine Menderes, 6 Ocak 1955'te Irak'a gitmiştir. Yapılan görüşmeler sonunda 12 Ocak 1955'te Ortadoğu'da komünizm tehlikesine karşı işbirliği kararının açıklandığı Türk-İrak ortak bildirisi yayımlanmıştır. Bildiriye, Ortadoğu bölgesinin istikrarı ve güvenliği için bir antlaşma yapılması, bununla, ne yoldan olursa olsun (dışarıdan ya da içeriden), ortaya çıkabilecek saldırılara karşı işbirliği yapılacağı açıklanmıştır. Bu açıklamanın ardından 24 Şubat 1955'te Bağdat'ta bu defa Menderes ile Nuri Said Türkiye-İrak Karşılıklı İşbirliği Antlaşmasını (Bağdat Paktını) imzaladılar. Böylece ABD'nin komünizm tehlikesine karşı kurmak istediği Atlantik'ten Pasifik'e uzanan bir savunma sistemi zincirinin (Atlantik bölgesi ve Avrupa için 1949'da kurulan NATO; Pasifik bölgesi için 1951'de Avusturalya, Yeni Zelanda ve Amerika'nın oluşturduğu ANZUS; 1954'te Güneydoğu Asya bölgesi için kurulan SEATO ve 1955'te Ortadoğu bölgesi için kurulan Bağdat Paktı) son halkası da eklenmiş oluyordu.

Bağdat Paktına en büyük tepki Mısır'dan gelmiştir. Arap birliğinin lideri olan Mısır'ın genç başkanı Nasır bu Paktı, birliğe karşı bir tehdit ola-

Irak görmüş ve Irak'ı başka Arap ülkelerinin (Ürdün, Suriye ve Lübnan gibi) takip etmesini engellemiştir. Sovyetler Birliği de Pakta karşı geniş bir kampanya açmıştır. Fransa ise kendisine danışılmadan yapılan bu Paktı Ortadoğu'da gerginliği artırıcı nitelikte görmüş ve özel ilişkiler sürdürmeye çalıştığı Lübnan ve Suriye'yi Pakttan uzak tutmak istemiştir. Ayrıca Suudi Arabistan da Pakta karşı çıkmıştır. Sonunda, Nasır'ın giriştiği kampanyanın da etkisiyle, hiçbir Arap devleti Pakta katılmamış ve Irak Arap dünyası içinde yalnız kalmıştır.

Paktın 1. maddesinde “*Tarafların güvenlik ve savunmaları için BM Yasasının 51. maddesine uygun biçimde işbirliği yapacakları ve bu işbirliğinin gerçekleşmesi için gerektiğinde özel anlaşmalar yapabilecekleri...*” gibi pek açık olmayan, esnek bir hüküm bulunmaktadır. 5. maddede ise Paktın diğer Arap devletlerine ve bölgenin güvenliği ve barışı ile ilgili başka devletlere (İngiltere, İran, Pakistan ve ABD) açık olduğu ve onların Türkiye ve Irak ile 1. madde uyarınca özel anlaşmalar yapabilecekleri belirtilmiştir. Görülüyor ki, NATO'nun aksine, Bağdat Paktında kesin yükümlülükler bulunmamaktadır. Pakt savunma alanında bir işbirliği çerçevesi ortaya koymakta, bu çerçevenin içeriğinin sonraki ortak önlem ve özel anlaşmalarla doldurulacağı anlaşılmaktadır.

Antlaşmanın diğer bir yönü ise, imzası sırasında Nuri Said'in, Menderes'e verdiği mektuptur. Menderes, Filistin konusundaki BM kararlarının uygulanması için iki ülkenin sıkı işbirliği yapması gerektiği belirtilen mektuba verdiği cevapta, mektubun içeriğini kabul etmiştir. Bu mektup teatisiyle, Nuri Said Arap kamuoyuna Irak'ın Filistin davasını göz ardı etmediğini ve Türkiye'yi de bu yolda yükümlülük altına soktuğunu göstermek istemiştir. Mektup Pakta ek olmakla birlikte Türkiye Büyük Millet Meclisinin onayına sunulmamış, böylece Türkiye açısından hükümetler arasında bir niyet açıklaması niteliğinde kalmıştır.

Paktın imzalanmasından sonra ilk önemli gelişme 4 Nisan 1955'te İngiltere ile Irak arasında, Paktın 5. maddesinde öngörülen bir özel antlaşmanın imzalanması olmuştur. Bu antlaşma ile İngiltere'nin Bağdat Pakтіna katılması, 1930 İngiltere-Irak Antlaşmasına son verilmesi, Irak'a silah sağlanması ve bir saldırı durumunda İngiltere'nin Irak'a yardım etmesi öngörülmüştü. İngiltere ile Irak arasında imzalanan bu yeni antlaşma Irak parlamentosuna da sunulmayacaktı. Çünkü Bağdat Pakті çerçevesinde yapılan bir düzenleme sayılmıştı. Başka deyişle, bu antlaşma ile İngiltere'nin

Irak ile olan özel ilişkileri (hava üsleri vb.) Bağdat Paktının şemsiyesi altına konmuştu.

Antlaşma, onay belgelerinin Ankara'da teati edildiği 15 Nisan 1955'te yürürlüğe girmiştir. Pakta aynı yıl 5 Nisanda İngiltere, 23 Eylülde Pakistan ve 3 Kasımda İran katılmıştır. ABD ise Mısır'ı kışkırtmamak ve İsrail ile olan özel ilişkilerinde bir problem yaratmamak için Pakta tam üye olmamıştır. Ancak onu desteklemek üzere, Paktın Bakanlar Konseyine gözlemci olarak katılmış, ayrıca konseyin Nisan 1956'da Tahran'da yapılan toplantısında Paktın Ekonomik ve Yıkıcı Eylemlerle Mücadele Komitelerine, Haziran 1957'de Karaçi'de yapılan toplantısında da, Askeri Komitesine üye olmuştur. Türkiye ve Irak diğer Arap devletlerinin de Pakta üye olmasını sağlamaya çalışmıştır. Bu amaçla Başbakan Adnan Menderes Suriye ve Lübnan'a gitmiş ve bu ülkeleri Pakta davet etmiştir. Ayrıca Ürdün'ün Pakta girmesi için büyük çaba harcanmıştır. İlk etapta Pakta sıcak bakan bu ülkeler, Mısır'ın etkisi ile Pakta girmeye cesaret edememişlerdir.

Paktın Bakanlar Konseyi ilk toplantısını 22 Kasım 1955'te Bağdat'ta yapmıştır. Paktın beş üyesinin de hazır bulunduğu bu ilk toplantıda Ortadoğu'daki genel durum gözden geçirilmiş ve Paktın sekreteryası, sürekli komiteleri vb. gibi işler düzenlenmiştir. Konsey'in Nisan 1956'da Tahran'da yaptığı ikinci toplantısından 6 ay sonra, 29 Ekimde Süveyş Savaşı çıkmıştır. Bu savaş üzerine, Bağdat Paktı Konseyi, Mısır'a saldıran İngiltere'yi davet etmeden, hükümet başkanları düzeyinde 7 Kasımda Tahran'da ve 26 Kasımda Bağdat'ta toplanarak, saldırıları kınamış ve işgal kuvvetlerinin hemen çekilmesini istemiştir. Böylelikle Pakt üyeleri, zor duruma düşmüş olan Irak'ın yanında görünmüş ve Filistin sorusunda Arap tezini savunmuştur. Ayrıca, Türkiye Araplara bir jest olarak Tel Aviv'deki büyükelçisini geri çekmiştir.

Süveyş Savaşı sonunda Sovyetler Birliği'nin Ortadoğu'da artan prestijine ve komünizm tehlikesine karşı ABD Başkanı 5 Ocak 1957'de kendi adıyla anılan "*Eisenhower Doktrini*" çerçevesinde, böyle bir tehlikeye maruz kalan ve yardım isteyen devletlere güvence vermiştir. Ancak bu girişimi sadece Bağdat Paktının dört bölge devleti ve Lübnan olumlu karşılamıştı. Nitekim bu doktrin çerçevesinde ABD'nin 1958'de Lübnan'a asker göndermesi verilen güvencenin tek uygulaması olacaktı.

3-6 Haziran 1957'de Karaçi'de, bölge devletlerinin hükümet başkanları düzeyinde yapılan toplantıda ABD, Türkiye-İran-Pakistan arasında yapıl-

ması planlanan ulaşım ve telekomünikasyon ağı için yardım etmeyi kabul etmiştir. Konseyin 27-30 Ocak 1958'de Ankara'da yapılan toplantısına Süveyş Savaşından beri ilk kez İngiltere de çağrılmıştı ve toplantıda özellikle askeri planlama ve uygulama üzerinde durulmuştu.

14 Temmuz 1958'de Irak'ta General Kasım'ın yaptığı askeri darbe ile krallığa son verilip Kral Faysal ve Başbakan Nuri Said öldürüldü. Aynı gün Paktın dört bölge ülkesi devlet başkanları ya da başbakanlarının İstanbul'da toplanması bekleniyordu. Darbe haberi üzerine Türkiye, Pakistan ve İran devlet başkanları Ankara'da üçlü olarak toplandı. Irak devriminden hemen sonra Lübnan ve Ürdün'de karışıklıklar çıkması üzerine Irak dışında diğer Bağdat Paktı üyeleri hükümet başkanları ile ABD Dışişleri Bakanı Dulles 28-29 Temmuz 1958'de Londra'da bir araya geldi. Toplantı sonunda yayımlanan bir demeçte ABD'nin Pakt üyelerine güvence verdiği ve onlarla ikili güvenlik antlaşmaları yapacağı açıklanmıştır.

Gerçekleştirilen darbeden sekiz ay sonra Irak 24 Mart 1959'da Bağdat Paktından resmen ayrıldığını açıkladı. Irak Pakttan ayrılınca örgütün merkezi 18 Ağustos 1959'da Ankara'ya taşınmış, Paktın adı da "*Merkezi Antlaşma Örgütü*" (*Central Treaty Organization-CENTO*) olarak değiştirilmiştir. Ancak Paktın metninde herhangi bir değişiklik yapılmamıştır. "*Central*" denilmesinin sebebi ise Pakt bölgesinin (Türkiye-İran-Pakistan) NATO ile SEATO arasında bulunmasındandı.

1979 yılında İran'da İslam Devrimi olunca, İran hükümeti 11 Mart 1979'da "*yalnız emperyalistlerin çıkarlarını koruduğu*" gerekçesiyle CENTO'dan çekildiğini, ertesi gün de Pakistan hükümeti CENTO'nun "*Pakistan'ın güvenliğini koruyamadığını*" belirterek üyelikten ayrıldığını ve Bağlantısızlar Hareketine katıldığını açıklamıştır. Her iki ülke bu yoldaki kararlarını zamanında Türkiye'ye bildirince, Türk hükümeti de 13 Mart'ta yaptığı bir açıklamayla, artık "*CENTO'nun bölgede işlevini fiilen yitirdiğini*" belirtmiştir.

1959'da Irak Bağdat Paktından ayrılınca ortaya çıkan boşluğu ve kaygıları gidermek üzere ABD ile CENTO'nun üç bölge ülkesi (Türkiye, İran ve Pakistan) arasında 5 Mart 1959'da ayrı ayrı ikili antlaşmalar imzalanmıştır. Bu antlaşmalarda Türkiye, İran ya da Pakistan'a bir saldırı olması durumunda, ilgili devletin isteği üzerine, Eisenhower Doktrini çerçevesinde askeri kuvvet kullanmak da dahil ABD'nin her türlü yardımı yapacağı belirtilmiştir.

Ancak bir NATO ülkesi olan Türkiye açısından bu antlaşma ülkenin dış güvenliği bakımından yeni bir güvence ortaya koymuş değildir. Ayrıca bir NATO üyesi için fazladan bir askeri yardım da söz konusu olmayacaktı. Hatta İran ve Pakistan'a bile askeri ve ekonomik alanlarda yeterli bir yardım yapılmayacağı zamanla anlaşılacaktı. Burada sorulması gereken soru şu; bu ikili antlaşmalar, CENTO çerçevesinde imzalandığına ve CENTO da 1979'da ortadan kalktığına göre, geçerliliklerini halen sürdürüyorlar mı sürdürüyorlar mı? 1979'da İran'da devrim olunca, İran hükümeti buna son vermiştir. Ancak ne ABD ne de Türkiye ve Pakistan son vermiş olmadığına göre onlar arasında bu ikili antlaşmalar bugün de geçerli midir?

CENTO'nun beklentilerini karşılamadığını düşünen üç bölge ülkesi Türkiye, İran ve Pakistan aralarındaki ekonomik ve kültürel işbirliğini geliştirmek amacıyla 22 Temmuz 1964'te "Kalkınma İçin Bölgesel İşbirliği" (*Regional Co-operation for Development-RCD*) adlı yeni bir örgüt kurmuşlardır. Ancak tüm çabalara rağmen RCD yeterince gelişme gösterememiş ve yerine 29 Ocak 1985'te aynı ülkeler tarafından "Ekonomik İşbirliği Örgütü" (*Economic Cooperation Organization-ECO*) kurulmuştur.

Bu çalışmanın ilk olarak 13 yıl önce yayımlanmış olması nedeniyle, okurlar, haklı olarak, olaylara ilişkin kanaatlerimin değişip değişmediğini sorabilirler. Bu eserin zaman testini geçtiğinden ve kapsamlı bir revizyona ihtiyaç duymadığından eminim. Ancak buna rağmen bazı küçük biçimsel gözden geçirmelerin yapılabileceğini de kabul etmem gerekir. Eserin özü ve savunduğu tezler itibarıyla büyük bir değişikliğe ihtiyaç duyduğunu düşünmüyorum. Bana göre, Bağdat Paktının arkasındaki itici güç öncelikle İngiltere, sonrasında Amerika; bölgede ise öncelikle Türkiye (özellikle de Başbakan Adnan Menderes) ve sonrasında da Irak ve Başbakan Nuri Said Paşa'dır. Paktın kuruluş amacı ve üyelerinin amaçları birbirinden oldukça farklıdır. Başka bir deyişle Paktın üyelerine göre değişen amaçlar söz konusudur. Mesela Amerika için öncelik Sovyetler Birliği'nin Ortadoğu'ya yayılmasını önlemek iken, İngiltere için öncelik Irak'taki askeri varlığını korumaktır. Paktın bölge ülkeleri (Türkiye, Pakistan, Irak ve İran) için ise, her biri için farklı olmakla birlikte, öncelikli ve ortak amaç Batı'dan askeri ve ekonomik yardım elde etmektir. Bunların yanında özelde Türkiye'nin Sovyet tehditleri ve Kıbrıs sorunu, Pakistan'ın Hindistan ve Keşmir sorunu, Irak'ın Mısır, İsrail ve Filistin sorunu, İran'ın ise Sovyet tehditleri karşısında Batı'dan destek beklentileridir. Konuyu biraz açarsak:

Türkiye-İrak Dostluk ve İşbirliği Antlaşması (Bağdat Paktı) ile Ortadoğu'da bölgesel bir savunma örgütünün temelleri atılmıştır. Fakat diğer Ortadoğu ülkelerini dâhil etmede ve bölgedeki İngiliz ve Amerikan siyasi-askeri hedeflerinin ilerletilmesinde böylesi bir kuzey seddinin ne kadar etkili olacağı belirsiz bir konu olarak kalmıştır. Üyeliğin vaat ettiği askeri ve ekonomik destek sayesinde er ya da geç diğer Arap ülkelerinin Irak örneğini izleyeceği düşünülmüştür, ancak bu gerçekleşmemiştir. Pakta yönelik muhalefet oldukça fazla ve karmaşık olmuştur. Pakt Ortadoğu'da baskı ve gerilime neden olan faktörlerden sadece biri olmasına rağmen, bölgedeki Batı karşıtlığı ve Batı güçlerinin propaganda saldırıları için odak noktası haline gelmiştir. Bu Pakt, Nehru'nun genel olarak askeri Paktlara yönelik eleştirisinde, anlaşmazlık yaratmaya ve barış beklentilerini azaltmaya meyilli bir Pakt olarak yer almıştır. Aynı zamanda, Hindistan hükümeti tarafından, Birleşik Devletler'in Pakistan'a, Hindistan'a karşı verdiği desteğin bir kanıtı olduğu düşünülmüştür. Sovyetler Birliği için, Pakt Soğuk Savaş'ın bir parçası olmuştur. Pakt, Sovyetler tarafından, korunmasız olan güney-batı hattı boyunca batı üslerinin yayılmasına yönelik bir adım olarak nitelendirilmiştir.

Daha da önemlisi, Bağdat Paktı pek çok Arap devleti tarafından, İngiltere'nin bölgedeki nüfuzunun ve kontrolünün artırılması ve hatta Batı güçlerinin onları İsrail ile barış yapmaya zorlaması için bir araç olarak görülmüştür. Pakt, Batı yanlısı ve tarafsız unsurlar arasındaki büyük çatışmanın başlangıç noktası olmuş ve Arap dünyasında keskin bir ayrılmayı alevlendirmiştir. Mısır ve Suudi Arabistan'ın gözünde, Bağdat Paktı kendi itibar ve çıkarlarına bir tehdit unsuru olmuştur. Bilhassa, Mısır, Paktı hem kendisinin Arap dünyasındaki liderliğine hem de Arap birliği kavramına bir tehdit olarak görmüştür. Nasır, Paktı, Batı sömürgeciliğinin yeni bir müdahalesi olarak nitelendirmiştir. Suudi Arabistan da, Irak ile olan hanedanlık mücadelesi ve İngiliz ve Amerikan planlarına duyduğu kuşku nedeniyle Pakta karşı çıkmıştır.

Mısır ve Suudi Arabistan, Irak'ın nüfuzunu kontrol etmeye ve Bağdat Paktı göz ardı etmeye çalışmıştır. İki ülke Batı ile yapılan savunma anlaşmalarına karşı Mısır liderliğinde birleşik bir Arap tutumu sergilemeyi ve Irak'ı dışlamayı amaçlayan Mısır, Suudi Arabistan ve Suriye merkezli olarak başlatılan yeni bir Arap gruplaşması kurmayı amaçlamıştır. Sonuç olarak, Irak ve Türkiye'nin çabalarına karşılık Mısır ve Suudi baskı ve ikna çabaları

ile Ürdün ve Lübnan gibi çekimsiz devletlerin hükümet liderleri ve önemli siyasi unsurları üzerinde etki kurma çabası ortaya çıkmıştır. Bunlar sonucunda ortaya çıkan Arap ilişkileri krizi, Irak ve diğer Arap devletlerin askeri gücündeki olası artış ile birlikte artan İsrail gerilimi ve Fransa'nın Suriye ve Lübnan'daki çıkarlarını güvence altına alma manevraları ile daha da karmaşık hale gelmiştir.

Bağdat Paktı, her üye ülkenin kendi ulusal çıkarlarını düşünmesi dolayısıyla zayıflamıştır. Paktın İngiltere dışındaki üyeleri ekonomik, siyasi ve askeri açıdan zayıf durumda olduğu için ekonomik ve askeri konularını geliştirmeyi istemişlerdir. Bu nedenlerle, Paktın üyeleri Birleşik Devletler'e tam üye olması için baskı yapmayı sürdürmüştür. Pakt üyelerinin Pakta giriş sebepleri çeşitlilik göstermektedir. Üyelerin hepsi doğrudan Sovyet komünizmine karşı Ortadoğu'nun güvenliğini sağlamak için üye olmamıştır. Bu ülkeler, Paktı öncelikle sınırlarının bütünlüğünü sağlama aracı olarak; ikincisi Batı askeri ve ekonomik yardımlarını almanın bir gereci olarak görmüştür. Türkiye ve İngiltere ve az bir oranda da diğer üyeler Ortadoğu'da Sovyetler Birliği'ne karşı daha etkili bir savunmanın geliştirilmesine yönelik gerçek bir istekle pakta üye olmuşken, her üye aynı zamanda bölgedeki özel ulusal çıkarlarının ilerleyeceğini ümit etmiştir. Irak, İran ve Pakistan'da yönetimde yer alan gruplar kendilerini makamlarında tutacak ek yabancı destek almayı beklemiştir. İran, artan bir askeri destek ile bir İngiliz-Amerikan güvenlik taahhüdü beklentisi içine girmiştir. Pakistan özellikle Hindistan ve Afganistan'a karşı askeri konumunu güçlendirme isteği ile hareket etmiştir. Irak, İngiltere ile siyasi anlamda daha kabul edilebilir bir savunma anlaşması yaparak ve Birleşik Devletler askeri yardımında bir artış elde ederek Arap dünyasındaki nüfuzunu artırma umuduyla Pakta üye olmuştur. Üyelerin çıkarlarındaki farklılıklar, Birleşik Devletler'in Paktın dışında ancak Paktın güvenilirliği için önemli olan garip konumu güçlü bir savunma örgütünün kurulmasına engel olmuştur. Ancak, Paktın Ortadoğulu üyeleri bir sebepten siyasi ve ulusal çıkarlarının Batı ve özellikle Birleşik Devletler ile yakın ilişki içerisinde olmaları halinde en iyi şekilde elde edileceğine inanmışlar ve Pakta olan bu bağlılıklarının Amerikan ekonomik ve askeri desteğinin sağlanması için en iyi yol olduğunu düşünmüşlerdir.

Irak'ın Türkiye ile bir savunma Paktına imza atması Sovyet askeri tehdidinin bir ölçüde yansması olsa da, aslında şu faktörler Paktı imzala-

masında daha etkili olmuştur: a) 1930 İngiliz-İrak Antlaşmasını ulusal hassasiyete daha uygun bir düzenleme ile yenilemek; b) Irak-Suriye Birliğini ve “*Bereketli Hilal*” Planını gerçekleştirmek; c) daha fazla Amerikan askeri yardımını almak; d) Mısır’ı kaybetmek pahasına Irak’ın Arap devletleri arasındaki prestijini artırmak. Irak’a göre, Bağdat Paketi; Sovyet saldırılarına karşı kurulan bölgesel bir savunma Paketi olmaktan çok İngiltere ile yapılan ikili bir anlaşmanın paravanı olmuştur.

Pakistan’ın üyeliği bilindiği üzere daha fazla Amerikan askeri yardımını alma ve Hindistan ve Afganistan’a karşı askeri konumunu güçlendirme amacını taşımıştır. Pakta üye olduktan hemen sonra, Pakistan dikkatini Ortadoğu’nun savunma sorunlarından ani ve baskıcı siyasi ve ekonomik problemlerine, Afganistan ile gerilen ilişkilerine ve Hindistan’a yönelik kuşkularına çevirmiştir.

Türkiye’nin başlıca endişesi Sovyetler Birliği’ne olan sınırlarının savunması ve NATO ile bağlarını güçlendirme olmuştur. İran ve Irak üzerinden Sovyetler’in yapacağı bir saldırıya karşı korunmasız olan güney kanadını koruma endişesi içine girmiştir. Türkiye’nin bir Ortadoğu savunma sistemi kurulmasını istemesinin arkasında başka sebepler de yer almıştır. 1950’de Demokrat Parti iktidara geldiğinde, Türkiye bir ekonomik kalkınma programı başlatmıştır. Demokrat Parti hükümeti, oyları yeniden alabilmek için halkı memnun etmek zorunda kalmıştır. Türkiye’nin ekonomik kalkınma programını destekleyen başlıca devlet Birleşik Devletler olmuştur. Türkiye, Birleşik Devletler’i Ortadoğu’da desteklemesine karşılık olarak daha fazla ekonomik ve askeri destek beklemiştir.

Pakt, İngilizler için de bazı bölgesel amaçların gerçekleştirilmesi için bir araç niteliği taşımıştır. Bu noktada, Dulles’in Bağdat Paketi’nin Sovyet saldırılarına karşı koymak için bölgesel bir gruplaşmayı öngören kuzey seddi savunma projesinin bir uzantısı olduğu ve İngilizlerin Pakette üstünlük sağlayıp İngiliz politikalarını yürütmek ve Ortadoğu’daki ekonomik ve askeri konumunu korumak için bir araç olarak gördüğü savını göz ardı etmek zordur.

Kuzey Kuşağı Projesi ile ilgili başlangıçta bazı şüphelerin olmasına rağmen, İngiltere bu projeyi Ortadoğu’nun savunması için ve savaş durumunda İngiltere’nin Ortadoğu’daki üslere ulaşma hakkının elde tutulması için en uygun araç olarak kabul etmiştir. İngiltere, Ortadoğu’daki çıkarla-

rını ve nüfuzunu, özellikle stratejik konumunu, Basra Körfezindeki petrol çıkarlarını mümkün olduğunca korumakla meşgul olmuştur. Hedeflerine ulaşmak isteyen İngiltere, Türkiye-Irak uzlaşmasını teşvik etmiştir. İngiltere, Türk-Irak Paktı'na üye olmuştur, çünkü Pakt, Irak ile yapılacak yeni bir üs anlaşması için çerçeve oluşturmuştur. Bununla birlikte, söz konusu Pakt İngiltere için, Mısır merkezli bir Ortadoğu Savunma Örgütü fikrinin başarısız olması nedeni ile bir sonraki en iyi seçenek olmuştur.

İngiltere'nin Paktın geliştirilmesine yönelik görüşleri ve diğer Ortadoğu ülkelerinin Pakta üye olmalarını sağlama çabaları, Ortadoğu'daki siyasi ve ekonomik çıkarlarını ve Sovyet tehdidinden duyduğu askeri rahatsızlığı yansıtmaktadır. İngiltere, Bağdat Paktını Ortadoğu ülkeleri arasında işbirliğini sağlayacak, kendisinin bölgedeki çıkarlarını koruyacak ve nihayetinde de Amerika'dan siyasi, ekonomik ve askeri yardım elde etmesini sağlayacak etkin bir araç olarak görmüştür. İngiltere, Bereketli Hilal bölgesindeki nüfuzunu devam ettirmek ve ulusal hassasiyetlere daha az müdahale eden resmi düzenlemeler yapmak amacını güderken, diğer yandan da İngilizlerin Hindistan ve Filistin'den çekilmesi ve Mısır ve İran'da meydana gelen İngiliz karşıtlığı ile zayıflayan Basra Körfezi'ndeki stratejik konumunu ve petrol çıkarlarını korumaya çalışmıştır. İngiltere'nin Ortadoğu politikasındaki ana hedefi büyük ölçüde bağımlı olduğu petrolün güvenliğidir. İngilizlerin bu politikalarını gerçekleştirmeyi umdukları en önemli araç Bağdat Paktıdır. Paktın İngiltere için önemi Soğuk Savaş'taki Batı konumunu iyileştirebilecek olması ve petrol üreten iki ülkenin yani İran ve Irak'ın iyi niyetini elinde tutabilecek olması olmuştur.

Ancak, Paktın zayıflığının temel nedeni üyelerin birbirinden farklı olan amaçları değildir. Daha da önemlisi, İngiltere'nin diğer Arap ülkelerini özellikle Ürdün'ü Pakta katılmaya ikna edememesiyle örneklendiği üzere bölgedeki nüfuzunun azalması ve Birleşik Devletler'in temkinli hatta şüpheli tutumu Paktın başarısızlığında etkili olmuştur. Bağdat Paktı siyasi görünümün bir parçası olarak oluşturulmuşsa da, Amerika Birleşik Devletleri'nin Pakta katılmayı reddetmesi ile Ortadoğu'nun kalkını olarak önemini yavaş yavaş yitirmişdir. Birleşik Devletler, Paktı sadece Ortadoğu'daki Amerikan hedeflerini gerçekleştirmenin pek çok yolundan bir tanesi olarak görmüştür. Aslında, Birleşik Devletler, Paktın büyük ölçüde İngiliz-Arap politikaları için bir araç olduğuna ve İngilizlerin Paktı Ortadoğu'daki siyasi ve

ekonomik çıkarlarını ilerletmek için kullandığına inanmıştır. Birleşik Devletler'in Pakta yönelik politikasının gelişimi kendisinin Pakta belirlediği planlarından ziyade Paktın gelişimi ve Ortadoğu'da meydana gelen olayların bir sonucu olmuştur. Birleşik Devletler'in hedefleri birbiriyle çelişmiştir. Bir yandan Pakta üyeliği bölgedeki Sovyet yayılmasını kontrol altına alacak ve Paktı ekonomik ve askeri açıdan güçlendirmiş olacaktır. Diğer yandan, bu üyelik önemli ekonomik ve askeri çıkarlarının olduğu Suudi Arabistan gibi pek çok Arap devleti Pakta karşı çıktığı için kendisinin yerel çatışmalara daha doğrudan katılımını gerektirebilecektir.

Birleşik Devletler Pakta üyeliğin bölgedeki Amerikan hedeflerine hizmet edeceğine inanmamıştır. Eğer Birleşik Devletler Paktın dışında kalırsa, Arap devletleri ile uğraşırken taktik manevra yapmak için biraz daha fazla şans olabilecektir. Bununla birlikte, Birleşik Devletler Paktın Sovyetler'in Ortadoğu'ya girmesini engellemede etkili olup olmayacağından şüphe etmiştir. Birleşik Devletler, Sovyetler ile yeni bir anlaşmazlıktan kaçınmak istemiş ve Pakta üyeliğinin Sovyet-Amerikan ilişkilerini daha da kötüleştireceğine inanmıştır. Birleşik Devletler, bölgenin savunmasının öncelikle İngiltere'nin sorumluluğu olduğunu düşündüğü için daha çok bölgedeki İngiliz-İran, İngiliz-Mısır ve Arap devletleri ile İsrail arasındaki siyasi sorunlara dikkatini vermiştir. Birleşik Devletler, Batı kaynaklı bölgesel bir savunma Paktının uygulanabilir olması için önce bu sorunların çözülmesi gerektiğine inanmıştır. Birleşik Devletler açıktan açığa Paktı desteklemesine rağmen, bu problemlerin çözümünde yol kat edilememesi kendisinin Pakta üye olmada tereddüt etmesine neden olmuştur.

Birleşik Devletler'in önceliği bir Arap-İsrail barışı kurmak olmuştur. Birleşik Devletler Dışişleri Bakanlığı'na göre, böylesi bir barış ortamı kurulmadan Birleşik Devletler'in Pakta üye olması İsrail'in bir güvenlik garantisi için kendisine sürekli baskı yapmasına neden olacaktır. Buna ek olarak, böylesi bir güvenlik garantisi olmadan Birleşik Devletler'in Pakta üye olması Senato'dan onay alamayacaktır. Ancak, Paktın üyeleri Birleşik Devletler'in Pakta kesin ve açık bir taahhüt bildirmesi için baskı yapmayı sürdürmüşlerdir. Bu baskılar, 1956'da Birleşik Devletler'in Paktın ekonomik ve yıkıcı faaliyetlerine katılacağı ve askeri kanadında gözlemci olarak yer alacağını açıklamasıyla azalmış olsa da Paktın üyelerini tam anlamıyla tatmin etmemiştir. 1956 yılında Mısır'ın Süveyş Kanalını millileştirmesinden sonra,

Süveyş Savaşının ardından Birleşik Devletler'in üye olmasına yönelik baskılar, Paktın dört Ortadoğulu üyesi tarafından yenilenmiştir. Bu üyeler, Ortadoğu'da artan Sovyet nüfuzunun ve Ortadoğu ve Asya ile Paktın tek Batılı üyesi İngiltere'de Pakta yönelik baş gösteren hoşnutsuzluk sonucu Birleşik Devletler'in olumlu bir eylem gerçekleştirmesi gerektiğine inanmıştır. Sonuç olarak, 1957 Martında, Birleşik Devletler'in Pakta üye olması yönündeki baskıları ortadan kaldırmak için Eisenhower Doktrini kabul edilmiştir. 1958'de Irak'ta meydana gelen ihtilalden sonra, Birleşik Devletler Paktın kalan üç bölgesel üyesi ile ikili anlaşmalar imzalamayı kabul etmiştir. Bu anlaşmalar Mart 1959'da imzalanmıştır.

Bağdat Paktı, askeri açıdan Türkiye ve Irak'a İngiltere ile işbirliği yaparak doğu sınırlarının savunması için politikaları koordine etmeye başlamaları adına en azından bir temel teşkil etmiş olsa da, işbirliği için gönüllülüğün ifade edilmesinden biraz daha fazlasını temsil etmiştir. Bölgenin Sovyet saldırılarına olan açık pozisyonunu iyileştirmede çok da etkili olmamıştır. Türkiye ve Pakistan dışında kalan Paktın diğer bölgesel üyeleri bir Sovyet saldırısına karşı koyabilecek güçte değildir ve bu ülkelerin siyasi ve askeri zayıflıkları Pakt için stratejik bir sorumluluk teşkil etmiştir. Ortadoğu'nun savunması, Birleşik Devletler'in ve İngiltere'nin aslında yerine getirmeye gönüllü olmadıkları gerekli güçleri taahhüt etme istekleri ve kabiliyetlerine bağlı olmuştur. Bu da askeri anlamda daha etkili bir örgütün kurulmasının önündeki temel engel olmuştur. Birleşik Devletler ve İngiltere başından beri askeri ilişkileri ve örgütün yönetimini, ciddi bir askeri girişim olmaktan çok kendi siyasi emelleri için bir çerçeve olarak görmüştür. Bağdat Paktı hiçbir kesin askeri hükmü içermemiştir. Güvenlik ve savunma için işbirliği Pakta tanımlanmamış ve yükümlülükler yalnızca Pakta üye olan taraflar arasında 1. ve 2. maddeler altında yapılan ayrı anlaşmalar neticesinde taahhüt edilebilmiştir.

Ancak, Bağdat Paktı, potansiyel bir Sovyet saldırısını önlemek için geliştirilen stratejik bir araçtan daha fazlası olmuştur. Paktın, Ortadoğu'da toplumsal ve ekonomik işbirliğinin bir aracı olması hedeflenmiştir. Paktın bu ekonomik tarafı, Pakt üyelerinin fakirliğin ortadan kaldırılmaması durumunda askeri planlamaların ve güvenlik tedbirlerinin komünizme karşı direnç oluşturmada etkisiz olacağını düşünmesi ile ortaya çıkmıştır. Pakt, özellikle Irak ve İran'da kalkınma planları için bir çerçeve oluşturmuştur.

En başından, üye devletler Paktın ekonomik yönüne vurgu yapmıştır. Kasım 1955'te Bakanlar Konseyinin açılış toplantısında Ekonomik Komite kurulmuştur. Üye devletler, diğer Ortadoğu ülkelerinin Paktın kendisine üye olmasalar bile en azından ekonomik programa zamanında katılacaklarını ümit etmiştir. Ekonomik Komitenin iş tanımı Pakta üye olmayan devletlerin Ekonomik Komiteye üye olabilmesini sağlamış ve Birleşik Devletler bu maddeyi göz önüne alarak Ekonomik Komiteye üye olmuştur. Ne var ki, diğer Arap ülkelerinin hiçbiri komiteye katılmamıştır. Bölge dışındaki Batı Almanya, İtalya, İsviçre gibi ülkeleri Ekonomik Komiteye dâhil etme çabaları da sonuçsuz kalmıştır. Paktın askeri kanadı ekonomik kanadını gölgede bırakmaya devam etmiş hatta ekonomik projelerin bile askeri bir tarafı olmuştur. Haberleşme projeleri, Pakt üyelerinin ekonomik kalkınmasına katkı sağlamaya olduğu kadar stratejik ve askeri hedeflere de hizmet etmiştir. Bununla birlikte, Pakt üyeleri arasında bölgesel anlamda ekonomik işbirliği sağlama çabalarının önünde aşılması güç engeller yer almıştır. Üye ülkeler büyük mesafelerle birbirinden ayrılmaktadır. Pakt bölgesi Bereketli Hilal ve Nil Havzasında olduğu gibi doğal ekonomik bir birim teşkil etmemiştir. Bu yüzden üye devletler arasındaki işbirliği belirli alanlarla sınırlı kalmıştır. Örneğin; Pakistan ve İran arasında ağaç ve mineral kaynakları, Türkiye ve Irak arasında Fırat ve Dicle Nehirleri, İran ve Türkiye arasında kara ve demir yolları.

Birleşik Devletler ve İngiltere, Paktı Sovyet karşıtı bir araç olarak görmeye devam etse de, aslında Ortadoğu'daki savaş hatları Batı yanlıları ve Nasır'ın Pan-Arabizmini destekleyenler arasında çizilmiştir. Paktın oluşturmayı hedeflediği her şeyin neredeyse hepsinin zıttı Paktın kuruluşundan yirmi aydan daha kısa bir süre sonra gerçekleşmiştir. Bağdat Paktı, temel hedefi olan Ortadoğu'da Sovyet nüfuzunun yayılmasını önlemede başarısız olmuştur. Sovyetler, Kuzey Seddini aşmada ve Ortadoğu'daki nüfuzunu yaymada başarılı olmuştur. Sovyetler Birliği, Mısır ve Suriye'ye kapsamlı askeri ve ekonomik yardım sağlamıştır.

Bunlara ek olarak, bölgesel üyeler için Paktın sonuçları, dış savunmalarını ve iç istikrarlarını sağlamaktan ziyade komşuları ile ilişkilerinin bozulması olmuştur. Pakt ne bölgesel üyelerin iç istikrarını ne de Ortadoğu'nun güvenliğini artırmıştır. Temmuz 1958'de, Irak'ta ordu yönetime el koymuş ve Mart 1959'da Irak Pakttan çıkmıştır. Ekim 1958'de Pakistan'da, hükümet

ordu tarafından düşürülmüştür. Yaklaşık on sekiz ay sonra, Mayıs 1960'ta, aynı durum Türkiye'de yaşanmıştır.

Temmuz 1958'de Irak'ta gerçekleşen askeri ihtilal Ortadoğu'daki Batı güçlerinin özellikle İngiltere'nin konumunun kötüleşmesini hızlandırmıştır. Irak Krallığı'nın düşmesi, Birleşik Arap Cumhuriyeti'ne karşı kurulacak Arap Birliği geliştirme politikasının yürütülmesi ihtimalini daha da zora sokmuştur. Temmuz 1958'de Irak'ta meydana gelen ihtilalden ve özellikle Mart 1959'da Irak'ın Pakttan çekilmesinden sonra, Irak'ın üyeliğini Arap dünyasına yayma fikrinden vazgeçilmek zorunda kalınmıştır. Geriye kalan bölgesel üyelerden Türkiye'nin destek için aslında NATO'ya, Pakistan'ın ise SEATO'ya güvendiği görülmüştür. Pakttın üyelerden biri olan ve ne NATO'ya ne de SEATO'ya üye olan İran'ı cesaretlendirmek ve desteklemek için bir araç haline geldiği gözlemlenmiştir.

Bağdat Pakti, Ortadoğu'da bölgesel işbirliği için sadece temel bir çerçeve sağlamış olsa da, ne daha büyük bir Ortadoğu kalkınma örgütü için bir öz oluşturmuş ne de etkili bir savunma örgütü olmuştur. Bölgede güvenliği sağlamak yerine, Suriye'nin değil Ürdün'ün nihai savaş meydanı olduğu bir Irak-Mısır rekabetine sebep olmuştur. Pakt, Sovyetler Birliği'ni durdurmak için, bir Ortadoğu örgütü kurmak adına Batının gösterdiği çabanın temsilcisi olmuştur. Ancak, bu hedeflere ulaşmada başarısız olmuş ve John Foster Dulles'in dediği gibi "Arap politikaları ve entrikaları için bir forum haline dönüşmüştür".

Bugün için bölge ülkeleri (özellikle de Türkiye, İran, Irak ve Suriye) arasında güvenlik (özellikle de sınır güvenliği ve terör) başta olmak üzere ticari, ekonomik ve kültürel alanlarda Sadabat Pakti veya Bağdat Pakti gibi bir bölgesel işbirliği söz konusu olabilir mi? Bu pek mümkün görünmüyor. Zira birinin (Sadabat Paktinin) iki savaş arası dönemin diğerinin (Bağdat Paktinin) ise Soğuk Savaş döneminin ürünü olduğu düşünüldüğünde bugün için bölge ülkeleri arasında işbirliğini geliştirecek bu Paktlara benzer bir yapının oluşturulmasının güç olduğu görülmektedir.

Ancak bölge ülkelerinin başarısızlıkla sonuçlanan ve bölgedeki insanların hafızasında pek de olumlu izler bırakmayan bu iki Pakti çağrıştırmayacak, güvenlikten ekonomiye, ticaretten kültürel ve sosyal alanlara yeni işbirliği olanaklarını araştırmalarının ve bunları somut temeller üzerine inşa etmelerinin gerekli olduğu anlaşılmaktadır. Bu konuda atılacak ve başarıya

ulaşmış somut adımlar, bölge ülkelerinin ve özellikle de halklarının yararına olduğu kadar bölge dışı ülkelerin de yararına olacaktır. Bunu tarihi misyonu gereği yerine getirebilecek ve başarabilecek tek bölge ülkesinin de Türkiye olduğu açıktır. Ancak Türkiye'nin de bunu başarabilmesi için öncelikle kendi içinde her anlamda birlik ve bütünlüğünü sağlamış olması gereklidir. Ayrıca başta güvenlik olmak üzere ekonomik ve sosyal alanlarda kendi sorunlarını çözememiş olan bir Türkiye'nin bölgedeki sorunların çözümünde ne kadar etkili olabileceği de tartışma konusu olmaya devam edecektir.

Behçet Kemal Yeşilbursa

11 Eylül 2018/Bursa

ÖNSÖZ

Bu kitapta 1950-1959 yıllarında Bağdat Paktının ve Ortadoğu'da İngiliz-Amerikan savunma politikalarının oluşumu araştırılmaya çalışılıyor. Bağdat Paktının tarihi şimdiye kadar kapsamlı araştırılmamıştır, sonuçta, Paktın ve genel amaçlarının oluşumunu hâlâ bir anlaşmazlık kuşatmaktadır.

Birkaç bilimsel eser, makale ve anılarda genel bilgi verilmekle birlikte, bu konuda kapsamlı çalışmalar yoktur. Yazarın fikri, arşiv kaynaklarının yeterince incelenmemiş olduğu yönündedir. Richard L. Jasse'nin *The Baghdad Pact: Cold War or Colonialism?*, Ayesha Jalal'in *Towards the Baghdad Pact: South Asia and Middle East Defence in the Cold War, 1947-1955*, Brian Holden Reid'in *The Northern Tier and the Baghdad Pact*, Nigel John Ashton'in *The Hijacking of a Pact: The Formation of the Baghdad Pact and Anglo-American Tensions in the Middle East, 1955-1958* ve Magnus Persson'un *Great Britain, the United States, and the Security of the Middle East: The Formation of the Baghdad Pact* adlı çalışmaları gibi Pakt konusunda İngiliz ve Amerikan belgelerine dayanan birkaç çalışma vardır ama Paktın dayandığı temellere ya İngiliz ya da Amerikan perspektifinden bakılır ve Paktın oluşumu genellikle Batılı güçlerin Sovyetler Birliği'ne ket vurma stratejisi olarak değerlendirilir.

Kaynaklara ulaşmanın sınırlılığı bu kitabı da benzer bir yaklaşıma götürmekle birlikte, Paktın yerel üyelerinin politikaları araştırılmaya ve Paktın iç yapısı incelenmeye de çalışılmaktadır. Paktın yapılma amaçları, başarısızlıkları, muhalif Ortadoğu devletlerinin giriştikleri mücadele ve üç buçuk yıllık ömründe Paktın neyi başardığı belirlenmek istenmektedir. Kitapta Ortadoğu'da İngiliz ve Amerikan politikalarının kapsamlı tarihini sunma girişiminde bulunulmamakta, daha çok, Ortadoğu savunmasının sorunlarına farklı bir bakışla bu politikalar araştırılmak istenmektedir. Paktın üyelerinin ve Amerika Birleşik Devletleri'nin Ortadoğu savunmasını nasıl algıladıkları, temel amaçlarının neler olduğu ve bu amaçlara ulaşmaya çalışarak

seçtikleri çözümleri yürürlüğe koyarken hangi problemlerle karşılaştıkları konusunda sorular yöneltilmektedir.

Bu kitap bir dizi birinci ve ikinci kaynağa dayanmaktadır. Yararlanılan birinci kaynakların büyük çoğunluğu Kew'de İngiliz Devlet Arşivinde ve Washington'da Ulusal Arşivde bulunmaktadır. İncelenen Amerikan kaynakları Kansas Abilene'de Eisenhower Kitaplığı, New Jersey Princeton'da Princeton Üniversitesi Kitaplığı, Seely G. Mudd Elyazması Kitaplığı belgeleri, Dışişleri Bakanlığı FRUS dizisi belgeleri; Genelkurmay Danışma Heyeti belgeleri, Ulusal Güvenlik Konseyi belgelerini içermektedir. Araştırılan dönemin kapsamlı bir geçmişini bulmak için çeşitli ikinci kaynaklardan da yararlanılmıştır. Yine de Paktın bölgedeki üyelerinin (Türkiye, Irak, İran ve Pakistan) arşivlerinin araştırmacılara henüz açık olmadığı ve bu nedenle, en çok İngiliz ve Amerikan arşivlerinin temel alındığı vurgulanmalıdır. Ne var ki gelecekte sadece Britanya ve Amerika Birleşik Devletlerinin değil, Türkiye, Irak, İran, Pakistan, Mısır ve Rusya arşiv belgelerine de dayanan daha geniş kapsamlı yeni bir araştırmanın konuyu daha çok aydınlatacağından hiç kuşku yoktur.

Giriş dışında kitap yedi bölüme ayrılmaktadır. Giriş Britanya, Amerika Birleşik Devletleri ve Ortadoğu ülkelerinin İkinci Dünya Savaşından sonra ki siyasal, ekonomik ve askeri durumuna kısa bir genel bakışı içermekte, Britanya'nın Ortadoğu'da savaş sonrası politikasının ve bu bölgede ortak savunma fikrinin dayandığı temeller incelenmektedir. 1. Bölümde Amerika'nın Ortadoğu savunmasına katılması ve beraberinde Türkiye-Pakistan Antlaşmasını getiren Kuzey Kuşağı [Seddi] Savunma Projesinin doğuşu incelenmektedir. 2. Bölümde Amerika Birleşik Devletleri, Türkiye ve Pakistan'ın Kuzey Kuşağı Savunma Projesine Irak'ı katma girişimleri ve Irak'ın bu girişimlere tepkileri incelenmektedir. 3. Bölümde Türkiye-İrak Paktının (Bağdat Paktı) oluşumu ve bunu izleyen uluslararası yankılar araştırılmaktadır. 4. Bölümde Bağdat Paktının genişlemesi, yeni üye devletlerin katılma nedenleri ve Paktı daha da genişletme çabaları araştırılmaktadır. 5. Bölümde Paktın gelişimine odaklanılmaktadır. 6. Bölümde Süveyş Krizinin Pakta etkisi araştırılmaktadır. 7. Bölümde 1958 Irak darbesinin etkileri ve ardından Paktın yıkılması incelenmektedir.